

A hiány kultúrája az államszocializmus idején

Áruk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban
a nyolcvanas években*

Liviu Chelcea

A nyolcvanas évek Romániáját az általános hiány jellemzi; ezt az évtizedet általában az elmúlt korszak legsötétebb periódusaként tartják számon. Az állam szigorúan szabályozta az elfogyasztható élelem mennyiségét (Shafir 1985: 117–118). 1981-ben bevezették a fejadagot az alapvető élelmiszerekre – kenyérre,¹ olajra, cukorra és húsrá – is. Ezzel párhuzamosan 1982 februárjában 220 élelmiszer árát 35%-kal emelték, és 1982. januártól az állam korlátozta a lakosságnak juttatott elektromos áramot. Mindennaposá váltak a néhány perctől akár több óráig is eltartó sorozatos áramkimaradások. A lakosságot felszólították, hogy „ne használjon hűtőszekrényt, porszívót és egyéb háztartási gépeket”, „télen tartsa az élelmiszert a szabadban, és tartózkodjon a központi fűtés és a felvonók igénybevételétől” (Shafir 1985: 118). Az intézkedések a kereslet csökkentését célozták, bevezetésüket tömegkommunikációs kampány kísérte, amely az elektromos áram és a víz túlzott fogyasztásának vagy pazarlásának eseteiről számolt be.

A hivatalos bejelentések alapján a nyolcvanas évek elején sokan attól tartottak, a kormányzat esetleg úgy kívánja totálissá tenni az élelmiszer-fogyasztás szabályozását, hogy az élelmiszerboltokat állami éttermekkel váltja fel. A híresztelésnek az lehetett az alapja, hogy a kormányzat meghirdette a „tudományos étkezés” programját, melynek célja, hogy a lakosság „kevesebb kalóriát és egészségesebb ételeket fogyasszon” (a hír a Román Kommunista Párt hivatalos napilapjában, a *Scinteia*-ban jelent meg 1982. július 14-én. Idézi Shafir 1985: 118).

Bár a kapitalizmushoz képest az államszocializmusban a fogyasztói javakat soha nem biztosították bőkezűen, a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években Kelet-Európa államai nem egyformán viszonyultak a kérdéshez. A hatvanas években, az enyhülés időszakában a román állam még fogyasztáspárti volt, a hetvenes és nyolcvanas években azonban a javakkal és szolgáltatásokkal való ellátottság terén kritikus helyzet alakult ki.

* Ez a kutatás nem jöhetett volna létre a Wessely Anna és Dessewffy Tibor által vezetett *Kultúra határok nélkül* kutatócsoport közreműködése nélkül. A terepmunkát a budapesti Közép-európai Egyetem 1997-es Student Research Grant Programja, a faluban korábban végzett kutatást pedig a Nyílt Társadalom Alapítvány 1995-ös támogatása és saját forrásaim tették lehetővé. Köszönettel tartozom Marsha Siefertnek, aki a készülő kéziratot többször is átnézte, és segített az anyag rendezésében. Sorin Antohi hasznos tanácsokkal támogatott, Calin Goina, Viorel Anastasioie és Puiu Latea pedig a terepmunkában segítettek. Itt szeretnék köszönetet mondani Rostás Zoltánnak, illetve V. G.-nek és a G. családnak, akik a faluban szállásadóim és kalauzaim voltak.

1 A napi kenyérfejadagot 30 dkg-ban állapították meg (Whetten 1989: 85).

Ebben a cikkben azt vizsgálom, milyen módon birkóztak meg az egyének a makroszinten jelentkező hiánnyal. Ez az állapot ugyanis arra készítette az embereket, hogy utánamenjenek a hiánycikkeknek: nagy utazásokat vállaltak, órákat töltöttek sorban állással, esetleg a társadalmi kapcsolataikat használták fel annak érdekében, hogy bizonyos fogyasztási cikkekre szert tegyenek. Itt egy romániai falu, Sintana példáján keresztül mutatom be a javak megszerzésének stratégiáit, illetve azokat a fogyasztói viselkedésmódokat, amelyek a ritka – elsősorban nyugati – cikkekhez való viszonyt jellemzik. A román társadalom mikroszintjének vizsgálata révén magyarázatot kaphatok a következő paradoxonra: bár a romániai üzletek gyakorlatilag üresek voltak, sokan mégis be tudták szerezni a hiányzó árucikkeket.

Mielőtt a hiánycikkek beszerzésének módjaira térnék, röviden vázolom a terepmunka és az interjúk helyszínéül választott falu történetét, különös tekintettel a helység etnikai és gazdasági szerkezetére, amely később fontosnak bizonyult a ritka fogyasztási cikkek megszerzésénél. A beszerzési lehetőségek közül azt a kettőt emeltem ki, amelyek a falura különösen jellemzőek: a Magyarországgal folytatott kishatárforgalmi kereskedelmet és a Németországba kivándorolt egykori falubeli németekkel fenntartott kapcsolathálót. Ezekről a második és harmadik részben lesz szó. A negyedik és az utolsó részben azt mutatom be, hogyan használják a falu lakói a megszerzett fogyasztási cikkeket, és miként jön létre a háztartásban a hiány szocialista kultúrája.

A falu rövid története

Sintana a Magyarországgal határos négy megye egyikében, Arad megyében található, 30 km-re északkeletre a megyeszékhelytől, Aradtól, amely egyben Nyugat-Románia egyik legnagyobb és legerősebb ipari városa. Sintana lakosságát jelenleg németek, románok és romák alkotják. A második világháborúig a német és román közösség két egymással határos, de különálló faluban élt, és külön közigazgatás alá tartozott. A román falu neve Comlaus (magyarul *Komlós*, németül *Komlosch*) volt, románok² lakta faluként először a 14. században esik említés róla. A 18. században a Habsburg közigazgatás telepítési programot kezdeményezett a Bánságban és a többi Duna menti síkságon. Ennek köszönheti létrejöttét Sanktanna falu Comlaus tőzsomszédságában.

A későbbiekben románnak tekintett lakosság mellett romák is laktak a faluban. A 15., illetve a 18. században két egymástól független krónika is említést tesz a térségben élő letelepedett cigányokról (*Zingari stabiles*). Ők – akárcsak napjainkban – a román Comlaus határán csoportosultak.³ A harmincas évekig egy kis zsidó közösség is élt itt, ám a falusiak rájuk már nem is emlékeznek.⁴ A második világháború előtt a német közösség gazdasági pozíciója kedvezőbb volt, mint a románoké. Adatokkal ugyan nem rendelkezünk ebből az időszakból, a falusi románok azonban elmondták, hogy a németek Németországból hoztattak traktorokat, és nagyobb földekkel, több háztartási eszközzel rendelkeztek.

2 A román nemzet fogalma természetesen ekkor még nem létezett.

3 Ez a legnagyobb roma közösség Arad megyében.

4 A faluban található egy kis zsidótemető. A sírok dátumai a '30-as évekig mennek vissza.

1950-ben a két falut Sintana néven közigazgatásilag összevonták. A nagy átalakulás időszakában a román nemzetiségűek száma elérte a németekét (lásd a *táblázatot*), és a két nemzetiség társadalmi-gazdasági státusa is közelített egymáshoz. Ez a folyamat két fő tényezőre vezethető vissza. Egyrészt az 1950-es években a mezőgazdaság kollektivizálásával megszűntek a földtulajdonlásból származó különbségek, amelyek a második világháború előtt a németeknek kedveztek, másrészt a németek tömeges deportálása a világháború után kedvezően érintette a falubeli románok részesedését a megmaradt javakból. Minden 17 és 45 év közötti német férfit és minden 18 és 30 év közötti német nőt Oroszországba deportáltak. Állami rendelet (187/1945) mondta ki, hogy a deportáltak házáat kobozzák el, abban az esetben pedig, ha nem mindenkit vittek el a családból, az itthon maradónak be kellett fogadniuk más családokat. A németek csak az ötvenes évek elején, a román és szovjet kormány megegyezését követően térhettek vissza.

Sintana nemzetiségi-etnikai összetétele

Év	Románok	Németek	Romák	Magyarok	Egyéb	Összesen
1930	4589	6768	653	524	33	12 567
1956	6389	6536	73	423	22	13 443
1966	6925	6844	216	317	17	14 319
1977	7412	6450	917	244	21	14 944
1992	9460	1090	1256	271	40	12 125

A németek deportálásával leginkább az a betelepülő csoport járt jól, akik a szomszédos Bihar megye egyik falvából, Avram Iancuból jöttek. Csoportban érkeztek, és így is telepedtek le, a deportáció első éveiben a németek házáit foglalták el. Az ötvenes évek elejétől saját házakat kezdtek építeni, a hazatérő németek pedig visszaköltöztek korábbi otthonaikba. A Sintanai Állami Gazdaság megalakításánál a betelepülők voltak a legaktívabbak,⁵ akik bizonyos értelemben a falu újdonsült hatalmi elitjét is alkották 1945 és 1989 között.

A hatvanas évek végén megkezdődött a németek elvándorlása Németországba. Ezzel kezdetét vette a sintanai német közösség felbomlása (Verdery 1985), bár a döntő lökést az 1989-es év adta. Az 1983. évi 243. sz. állami rendelet értelmében Bistrița-Nasăud, Maramureș és Alba megyei, továbbá a Bánságnál és a Nyugat-Erdélynél kevésbé fejlett moldovai régióból származó családok foglalhatták el a németek hátrahagyott otthonait. Mivel az őslakosok hajlamosak voltak a betelepülő román „idegeneket” orientalista terminusokban értelmezni, a faluban sokféle identitásprobléma merült fel. Az őslakos románok csodálattal vegyes ellenérzéssel tekintenek a németek sikereire, és önmagukat szívesen láttatják a németekhez hasonlóknak, miközben a ro-

5 A Sintanai Állami Gazdaság az első egyike volt Romániában, és később az egyik legeredményesebbnek bizonyult. Többször is megkapta a Románia leghatékonyabb gazdaságának járó díját. Német-, olasz- és görögországi exportra is termelt, így kiemelten részesült a beruházásokból.

mákra és a betelepülőkre úgy tekintenek, mint akik a falu szimbolikus hierarchiájának legalsó lépcsőfokairól próbálnak felkapaszkodni. A Kelet-Romániából érkező románok státusát nemcsak a németek és a románok értékelik le, hanem gyakran a románok is, ami a falubeli őshonos románok számára a nemzeti egység és azonosság szempontjából jelent problémát.

1989 előtt a falu foglalkozási szerkezetét az ipari centrumok közelében található romániai falvak tipikus „parasztmunkás”⁶ többsége jellemezte. Az iparban dolgozó férfiak reggel beutaztak Aradra, délután a házhoz tartozó kiskertben (a háztájiban) dolgoztak. A nők az állami gazdaságban, illetve a kertben végeztek munkát. Ez a munkarend a második világháború után alakult ki, először a németek körében, akik Oroszországból hazatérve szakmai képzés és ipari munka után néztek. A közeli Arad ipari nagyvállalatainak növekedése nyomán az ötvenes évek végétől a román parasztságot is az iparban vállalták munkát. Kutatásunk szempontjából nagy jelentősége van a foglalkozási szerkezet nemek szerinti felosztásának. Miközben a férfiak többsége a falu és a megyeszékhely között ingázott, és így többé-kevésbé rendszeres időbeosztás szerint élt, a nők inkább mezőgazdasági munkákat végeztek, ami azt jelentette, hogy az időbeosztásuk a gazdaság szezonális igényeit követte. A nyolcvanas években a nők saját idejükkel viszonylag szabadon rendelkeztek, ami lehetővé tette, hogy a kereskedő-turista tevékenységben vezető szerepre tegyenek szert.

A Romániában élők többségétől eltérően a sintanaiakban az a kép él, hogy '89 előtt hozzájutottak a szükséges fogyasztási cikkekhez, és a hiánnyal a legválságosabb időkben is jól megbírták. Nem kis dolog ilyesmit állítani, ha belegondolunk, hogy milyen hiány sújtotta akkor főleg a városi területeket a romlandó cikkek, köztük az enni- és innivaló, illetve az ország egész területét az importból származó „tartós fogyasztási cikkek” tekintetében (Campbell 1995: 108). A következő fejezetben Sintanáknak a román gazdaságon belül elfoglalt sajátos helyzetéről lesz szó, mely némileg rávilágít a falubeliek sajátos véleményének okaira.⁷

6 A „parasztmunkás” kifejezés az antropológiai irodalomban gyakran előfordul. Lásd például: Verdery 1985: 58–61.

7 Itt tartom fontosnak bemutatni a kutatás néhány módszertani jellemzőjét. 1997 és '98 áprilisában egy hónapnak megfelelő idő alatt 28 interjút készítettem Sintanában. Ezt megelőzően különböző időpontokban közel hat hónapot töltöttem a faluban, hogy az etnikai kapcsolatok társadalomtörténetét és a gazdaság visszamagánosítását tanulmányozzam. Az interjúalanyok a jelen tanulmány szempontjából négy kategóriába sorolhatók: (1) a falu korábbi elitjét alkotó személyek – egy rendőr, egy agrármérnök, aki egy időben a sintanai üvegház vezetője volt, és a tanács gazdasági részlegének egykori vezetője; (2) két nyereségorientált utazó kereskedő; (3) 14 személy, akik a nyolcvanas években aktív fogyasztóként viselkedtek, például akkor voltak fiatalok vagy tizenévesek (tudvalevő, hogy a házasságot megelőzően az egyének pénzeszközeik java részét személyes fogyasztásukra költik); (4) négy család, köztük vendéglátóim, akikkel arról beszélgettünk, miként használták fel a javukat a háztartás keretein belül. A formális interjúkon kívül számtalan alkalmi beszélgetést folytattam a kocsmárosokkal és vendégeikkel, a sintanai fodrász vendégeivel, illetve mindazokkal, akikkel a hetente háromszor tartott helyi piacon sikerült szóba elegyednem. (Zárójelben feltüntetjük az interjúalanyok monogramját, nemét, illetve életkorát – a *ford.*)

A sintanai utazó kereskedő, és ami mögötte van: a gyenge állam, a bürokraták és a csempészet

A szocialista Románia politikai gazdaságán belül Sintana sajátos helyzetet élvezett. A falubeliek számára számtalan lehetőség és megoldás adódott a makroszinten jelentkező hiány leküzdésére. Mielőtt az utazó kereskedők konkrét gyakorlatának bemutatására sor kerülne, érdemes általánosságban jellemezni e lehetőségek közül néhányat. A jugoszlávok Aradra jártak ruhát, cipőt, farmert, elektromos órát, cigarettát és élelmiszert árusítani. Busszal érkeztek, jelenlétük állandónak volt nevezhető. Egy fiatal munkás, aki 1989 előtt Aradra járt be dolgozni, így fogalmazott: „ez a piac, ami most van, azelőtt is létezett, a hatóságok hallgatólagos beleegyezésével” (G. B. – férfi, 30). Az aradi vagongyárban dolgozó sintanai munkások és mérnökök időszakosan Egyiptomba, Görögországba és Szíriába jártak dolgozni. Lehetőségük volt nagyobb mennyiségű csomagot hazahozni, és így sok eladható áruval rendelkeztek. Az állami ellátórendszer hatáskörébe tartozó élelmiszerek és szolgáltatások magánúton történő előállítására, illetve terjesztésére jelentette a másik megoldást. Egy fiatalember, aki a nyolcvanas években a sintanai diszkó lemezlovasa volt, elmesélte például: „léteztek kalóztúdiók, olyanok, mint manapság, s kazettákat hoztak forgalomba” (G. B. – férfi, 30). Sokaknak volt szesz italok előállításához szükséges berendezése is, bár a szeszfőzés szintén illegálisnak számított.⁸ A kapcsolati háló, főleg a magas adminisztratív vagy politikai beosztásban dolgozó rokonok és barátok révén, szintén a ritka fogyasztói javakhoz való hozzájutás jelentős tényezője volt.⁹ A kapcsolatok sajátos szerepe az államszocializmusban egyébként közismert.

Sintana kapcsán két olyan stratégiát fogok bemutatni, amelyeknek a Kelet-Európával foglalkozó irodalom eddig meglepően kevés figyelmet szentelt. Az egyik a Magyarországgal folytatott kiskereskedelem.¹⁰ A másik a Sintanából Németországba kivándo-

8 Számtalan hasonló megoldásról hallottam, amelyekkel azonban Sintanában nem találkoztam. Voltak például, akik filmeket vettek fel videokazettára, hogy eladják vagy kikölcsönözzék őket. Egy barátom mesélte, hogy a bukaresti Politechnikum hallgatójaként videovetítéseket szervezett. 500 lejért egy éjszakára videokazettákat kölcsönzött, diáktársaitól pedig jelképes belépti díjat kért. A vetítésen általában három filmet mutatott be: egy vígjátékot, egy akció- vagy horrorfilmet, és egy pornófilmet. Ezenkívül vendégeinek egyéb szolgáltatásokkal is kedveskedett: „jó” cigarettát és sört árult. Voltak könyvek is, amelyeket pénzért lehetett kölcsönözni. Érdekes az illegális taxisok módszere, akik, mivel a hivatalos jelzést nem alkalmazhatták, egyszerűen csak leszólitották a járókelőket. A politechnikumok, az orvosi iskolák és a többi hasonlóan magas szintű képzést nyújtó intézmény, ahol külföldi (többek között görög, iráni, szíriai, iraki, egyiptomi, izraeli és kisebb számban szerb) diákok is tanultak, biztos lelőhelyei voltak a farmeroknak, pólóknak, sportcipőknek, a selyemharisnyának, cigarettának, kávénak, magnószalagnak, vagy a kozmetikumoknak és a kemény valutának. A ritka fogyasztói javakhoz hozzájutó diákok sajátos önálló kultúrát hoztak létre, amely igen alkalmazkodóképesnek bizonyult.

9 Gail Kligman írja le, hogy az emberek gyermekük keresztapjának szívesen választották a helyi közigazgatásban vezető pozíciót betöltő ismerősüket (Kligman 1988: 35–39).

10 A nyugati fogyasztói árucikkek belső kereskedelme is jelentős volt, főleg a nyugati és a keleti területeken. Temesvár és az egész nyugati régió például arról volt híres, hogy itt lehetett nyugati, illetve helyi-közzel jugoszláv és magyar termékeket vásárolni. Sokan Bukarestből, Moldovából, de leginkább Olteniából jöttek Temesvárra bevásárolni. Voltak aztán olyanok, akik a Magyarországról és Jugoszláviából becsesített termékeket vitték Aradról vagy Temesvárról az ország más részeibe. A belső utazókereskedelem nem volt egyszerű dolog, hiszen a rendőrök a gyakori véletlenszerű ellenőrzések során belenéztek a gépkocsik csomagtartóiba is.

rolt németek juttatásai, illetve küldeményei (valuta, ajándékok) a faluban maradt családtagoknak. A különböző stratégiákban az a közös, hogy az egyén az állammal áll szemben. A két utóbbi elsősorban a kereskedelembe bevont cikkek természetét illetően különbözik. Míg a Magyarországgal folytatott kiskereskedelem elsősorban élelmiszer-ipari termékekre terjedt ki, a „német kapcsolat” elektronikai cikkek, elsősorban színes televízió és konyhai felszerelések beszerzését tette lehetővé (persze árultak a falubeli németek élelmiszert is).

A Magyarországgal folytatott kishatárforgalmi kereskedelem

A kishatárforgalmi kereskedelem (románul *micul trafic*) a sintanaiak körében 1970-ben vált tömegessé, amikor a fogyasztás válsága kiéleződött. A falubeliek elmondása szerint a lehetőség már a hatvanas években létezett, de konkrétan senkire nem emlékeztek, aki ezzel foglalkozott volna. Arról voltak inkább emlékeik, hogy az ötvenes években a magyarok jöttek át Romániába a hiányzó dolgokat megvásárolni. Azt is említették, hogy a hetvenes években a magyarok olyan jó minőségű termékeket hoztak, amelyek megfelelői nem feltétlenül számítottak hiánycikknek Romániában, a minőségük azonban nem volt kielégítő. A helyzet romlásával aztán a hetvenes évek második felétől a falubeliek is megragadták a kínáló lehetőséget.

A kishatárforgalmi kereskedelem a határtól legfeljebb 20 km-re fekvő falvak lakóinak „kiváltsága” volt.¹¹ A tevékenység nagyjából a Yulian Konstantinov által leírt 1989 utáni utazókereskedelemnek (Konstantinov 1996: 762–784) felelt meg, melynek során „a cikkek beszerzése és nyitott piacokon történő eladása érdekében határokat lépnek át, az árut személyes használati tárgyként tüntetve fel” (Konstantinov 762).¹² A létező szocializmusok politikai gazdaságtanáról szóló Kornai-mű (Kornai 1993: 254–267) szóhasználatát az antropológusok ízléséhez igazító Katherine Verderyvel (1991) szólva elmondhatjuk, hogy a szocializmus időszakában a Magyarországra irányuló utazókereskedelem a szűkösen rendelkezésre álló források felhalmozására és kezelésére irányuló egyéni tevékenység volt.¹³ Itt azt vizsgálom, kinek adatott meg az utazókereskedelem kiváltsága, illetve akinek megadatott, hogyan használta ki, és milyen tapasztalatokat szerzett Magyarországon.

11 A nyugati határon kívül a délkeleten húzódó jugoszláv és bolgár határ is híres volt behozatali lehetőségeiről. A kiváltságot minden határ menti falu megkapta.

12 Konstantinov még hozzáteszi: „az ilyen jellegű migráció általában nem jelenik meg a gazdasági értékelésekben” (Konstantinov 1996: 762).

13 Kornai jól áttekinthető összehasonlítást ad az ideáltipikus kapitalista és szocialista piac működéséről. A különbség, hogy a kapitalizmusban a vásárlók piaca alakul ki: a vásárlók birtokában vannak az információknak, és viszonylagos hatalommal rendelkeznek az eladók felett, az eladó a kedvüket keresi, és igyekszik az igényeikhez alkalmazkodni. A szocializmusban viszont, ahol Kornai terminusával az *eladók piaca* jön létre, a dolgok pont fordítva vannak. Az állandó hiány és az aránytalanul nagy kereslet miatt a vevők megpróbálnak információt szerezni a termékekről, alkalmazkodnak az eladó viselkedéséhez, igyekeznek a kegyeit elnyerni. A vevőkről itt általában véve elmondható, hogy alárendelt pozícióban vannak. Emiatt aztán a szocialista társadalmakban az egyének a hiány elleni küzdelemben különféle stratégiákat vetettek be (ilyen például a csúszópénz), vagy életüket a fogyasztási cikkek utáni állandó hajszá töltötte ki. Ami az utóbbit illeti, Romániában a nyolcvanas években gyakran előfordult, hogy a család tagjai napokon keresztül váltották egymást az üzletet előtérbe kényeztető sorok egyikében, a termék valószínű érkezésére várva. A szülők gyakran figyelmeztették baltba induló gyermeküket, hogy ne kódorogjanak az utcán, hanem álljanak be minél hamarabb a sorba.

Elvben a kérdéses falvak minden lakójának joga volt a kiskereskedelemhez; a gyakorlatban azonban – mint ahogy az az alábbiakból kiderül – kevesen voltak, akik ténylegesen élni is tudtak a lehetőséggel. A kishatárforgalom a falubeliek számára lehetővé tette, hogy Magyarországra utazzanak. Magyarországon belül a határátkelőhely 30 km-es körzetében tartózkodhattak, de útlevelüket a kilépéstől számított 24 órán belül be kellett mutatniuk a sintanai rendőrségen. Az országot évente tizenkétszer hagyhatták el. Minden kilépésnél 250 lejtválthatnak be, ami 1989 előtt nagyjából a havi átlagkereset egyenlőértékének felelt meg.

A kishatárforgalmi kereskedelmi engedély megszerzése nem volt bonyolult feladat. Az ember leadta a kérvényt a helyi rendőrségen, és 20–30 napon belül megérkezett az engedély. Bár maga az eljárás nem volt komplikált, a kiváltság mégsem egyenletesen oszlott meg a falu lakosai között. A németek, akik a falu lakosságának közel felét tették ki, eleve nem kaphatták meg az engedélyt. A hivatalnokok attól tartottak (megjegyzem egyébként, nem minden alap nélkül), hogy majd nem térnek vissza Romániába. Szempontjukból egyetlen német elvesztése nyolc-tízezer német márkával ért fel – ez volt ugyanis a Németországba szülő vízum vesztegetési árfolyama. Egy sintanai rendőr megjegyezte, hogy az egységét mindig súlyos kritika érte, ha egy német kilépett a román–magyar határon.¹⁴ A kilépést megtagadták azoktól a románoktól is, akiknek házastársa német volt. A németek nem tettek semmit a megkülönböztetés ellen, mert attól tartottak, hogy a legkisebb összezőrrenés a hatóságokkal kockára teszi az emigrációs papírok megszerzését.

A falu közigazgatásának és politikai elitjének tagjai egyéni helyzetük alapján voltak kizárva a kiskereskedelemről. Az egyik interjúalanyom, aki 1989 előtt magas pozícióban volt, elmondta, hogy a kérelmeket a politikai rendőrség, a Securitate is átnézte. A kérelmezőknek nyilatkozniuk kellett arról is, vannak-e rokonaik külföldön, az igenlő válasz pedig csökkentette az útlevél kiutalásának esélyét. Az a néhány ember sem számíthatott útlevélre, akiről tudni lehetett, hogy eljárt a szájuk, vagy felemelték hangjukat a politikai vagy gazdasági helyzet ellen. Az egyik válaszoló erkölcsi színezetet adott a korlátozásnak, mondván: „csak a komoly emberek kapták meg az útlevelét” (Z. család). Ráadásul 1984-től a kiskereskedelmi jogot családonként egyetlen személy kaphatta meg, mert a hatóságok attól tartottak, hogy különben az emberek családostul kivándorolnak.

Érdemes feltennünk azt a kérdést is, kik adtak be mindezek után kérelmet. A korlátozások alá esőkön kívül sem mindenki élt a lehetőséggel. A kiskereskedelembe részt vevők körét pedig nehéz megbecsülni.¹⁵ A szegényebb családok szemében a tevékenység luxusnak számított, mert ők még az elinduláshoz szükséges pénzt sem tudták összegyűjteni. Inkább a közepes életszínvonalú családok kapcsolódtak be, „akiknek sikerült kibújniuk az elnyomás alól” (F. N. – nő, 29). Valaki azt mondta, azért nem kértek kiskereskedelmi jogot az emberek, mert tartottak a magyarországi utazást követő

14 A Magyarországra érkező németnek két lehetősége volt: vagy a feketepiacon helyezkedett el, vagy a menekülttáborba ment. A rendőr, akivel beszéltem, elmondta, mindig dühös volt, hogy nem a románok, hanem a magyarok szedik be a pénzt Németországtól az „eladott” németek után. A menekültnek addig kellett várnia, amíg nyugatnémet rokonai vagy barátai meg nem fizették a szükséges pénzt. Az, hogy a magyar hatóságok eladták-e a németeket vagy sem, még tisztázásra vár.

15 Voltak, akik a résztvevők lakosságán belül arányát 20–30%-ra becsülték – tegyük gyorsan hozzá, hogy csak felnőttekről van szó.

kihallgatásoktól. Inkább azok próbálkoztak, akiknek autójuk is volt, egyrészt mert könnyebben tudtak mozogni, másrészt pedig az autóval más falubelieket is fuvaroztak, természetesen pénzért.

A falu lakói nagy örömmel fogadták a kiváltságot, néhány utazás után azonban már természetesnek tekintették. Románia más területeihez képest sokkal kedvezőbb helyzetben voltak. Bár személy szerint a fővárosban éltem, én is találkoztam néhány nyugati cikkel – a márkás farmerrel vagy az eredeti Coca-Cola-termékekkel –, amelyek ezen a vidéken könnyűszerrel megszerezhetőek voltak. Ami itt normálisnak számított, az máshol vágyott luxuscikk maradt.

A társadalmi szerződés hivatalnokok és utazó kereskedők között

A kishatárforgalmat ugyan számos korlátozás sújtotta – korlátozták a napi kilépések számát, a magyarországi tartózkodást vagy a visszahozható áruk mennyiségét –, a hatóságok és az utazó kereskedők között kialakult hallgatólagos társadalmi szerződés értelmében azonban viszonylagosnak tekinthetjük azokat. A kihágásért a hivatalnokok nem büntették meg az utazó kereskedőket, ennek fejében azonban pénzt vártak. Az utazó kereskedő a vesztegetésnek két fajtáját gyakorolta: egyrészt személyeket, másrészt intézményeket kellett lefizetnie.

Az egyéneknek juttatott kenőpénz a szocializmus közismert velejárója volt, és az utazó kereskedők gyakorlatához is hozzátartozott. Interjúalanyaim többsége a megengedettnél többször lépett ki az országból, méghozzá általában a hatóságok tudtával.¹⁶ A hivatalnokokkal (a határőrökkel és a helyi felelősökkel) az egyezkedésnek éppen az adott alapot, hogy az utazó kereskedők legtöbbször túllépték a megengedett 250 lejes belépésenkénti értékhatárt. Az ár általában fél kiló német kávé vagy egy karton márkás cigaretta volt. Az ellenőrzés és az oda nem figyelés különböző szintjeinek más-más ára volt. Ha például valakinek a papírjai rendben voltak, de nem akarta, hogy a határon a csomagjait átnézzék, kisebb ajándékot adott az ellenőrzést végző vámtisztnek. Az is előfordult, hogy a határőr nem pecsételte le a Romániából kilépő kereskedő útlevelét.

Kevésbé ismert tény, hogy az intézményeknek is hasznuk volt az utazókereskedelemből. A helyi hivatalnokok intézményük számára is igyekeztek sápot húzni a falusiak viszonylagos szabadságából. Egy abban az időben magas beosztásban dolgozó hivatalnoktól tudom, hogy a határátlépési engedély meghosszabbításáért cserébe olyan szerződést írtak alá a szintanaiakkal, amelyben háztáji termelésük egy részét az államnak adták el.¹⁷

Többen is mondták, hogy mivel a rendőrség köztudottan rosszul volt ellátva írószerrel, az utazó kereskedők papírt és tollat vittek ajándékba, amikor az útlevelüket kellett hosszabbítani. Írószert vittek a helyi gazdasági felelősnek is, aki jóban volt a falu elitjével. Ha felsőbb támogatásra volt szükségük, az emberek Magyarországról származó papírt és tollakat ajándékoztak a tanácsháza gazdasági osztályának.

Amellett, hogy az utazókereskedelemben ki-ki megtalálta a saját számítását, a tár-

¹⁶ Az egyik nyereségorientált utazó kereskedő, aki '89 után is megmaradt a „szakmában”, arról számolt be, hogy heti rendszerességgel utazott Magyarországra. Ugratták is emiatt a rendőrök, akikkel összefutott...

¹⁷ 1984-ben, a recentralizációs intézkedéssorozat keretében a kormányzat arra kötelezte a falusi lakosokat, hogy a háztáji gazdaságok terméneinek egy adott részét az államnak adják el (Shafir 1985: 117).

sadalmi szerződés azt is magában foglalta, hogy a megállapodás hallgatólagos marad, a magyarországi utakról nyilvánosan beszélni nem lehet. Az egyik asszony, aki Magyarországra járt, elmondta: „a magyarországi utat mindig titkoltuk, az emberek nem igazán beszéltek róla” (F. N. – nő, 29).

Az utazó kereskedő három típusa

A kishatárforgalmi engedély felhasználási módja alapján a falubelieket három csoportba lehet sorolni. Voltak a *nyereségorientált*, a *szórakozni vágyó*, illetve a *saját háztartásukat kiszolgáló* utazó kereskedők. A nyereségorientált utazó kereskedő kéthetente legalább egyszer utazott Magyarországra. Ezt a hivatalnokokkal fenntartott hallgatólagos megegyezés tette lehetővé. Ebbe a kategóriába igen kevesen tartoztak. Beszélgetőtársaim egytől egyig azt állították, hogy ezerből ha húszan folytattak profitszerzésre irányuló kereskedelmet, amit a rendőr és a két egykori falubeli felső vezető is megerősített. Közöttük voltak nők is. Az emberek – ideértve a rendőröket is – jól tudták, kik azok, így Konstantinov leírása (1996) többé-kevésbé rájuk is vonatkozhatna. Az 1989 után Románia más vidékein is megjelenő hivatásos utazó kereskedőkhöz nagymértékben hasonló tevékenységet folytattak.

A szórakozni vágyó utazó kereskedőkre az volt a jellemző, hogy a magyarországi eladásból valamiféle (szabadidős tevékenységként felfogott) turistaprogramot finanszíroztak. Az egyik asszony elmondta, azért árult Gyulán, hogy a költségeit fedezni tudja, legyen pénz az oda-vissza útra és az itteni barátok ajándékára. Miután dolgait eladta, elment várost nézni, és beült egy bárba. Egy fiatalember, aki csak néhányszor járt Magyarországon, így fogalmazott:

Az ember mindenre nagyon kíváncsi volt. Mit lehet ott látni, hogy vannak a dolgok. Nagy volt a kíváncsiságunk. Amikor aztán azt hallottuk, hogy bemegegy az ember a boltba, és egyszerűen minden van, miközben nálunk csak a tészta, a konzervek, a paradicsompüré... persze, hogy mindenki el akart menni megnézni (M. N. – férfi, 31).

A Z. család esete jól példázta ezt a típust. Z.-éknek voltak magyar barátaik Gyulán, akiket rendszeresen felkerestek. Néha a barátaik is eljöttek hozzájuk, de inkább ők mentek – autóval – Gyulára, ahol „kávéztak egyet, ettek egy tányér jó gulyáslevest, és néha elmentek a törökfürdőbe”¹⁸ (Z. család). A falu szórakozni vágyó utazó kereskedői ritkábban jártak Magyarországra, volt, aki csak egyszer vagy kétszer járt itt, mások csak különleges alkalmakkor (például karácsony előtt). Voltak olyanok is közöttük, akiknek itt éltek a rokonaik.

A legnagyobb csoportot azonban azok teszik ki, akik csak a saját háztartásuknak szállítottak; ők a hiánycikkeket nem viszonteladás, hanem saját felhasználás céljából vásárolták meg Magyarországon. Interjúalanyaim többsége szerint tízből kilencen azért utaztak Magyarországra, hogy a háztartásban szükséges fogyasztói javakat, például a vaját vagy a kávékat beszerezzék. Egy fiatalasszony, aki a nyolcvanas években benne volt az utazókereskedelemben, így vélekedett: „csak néhányan csinálták pénzért. Inkább a családnak hozta az ember” (F. C. – nő, 29). Egy másik asszony ugyanebből a családból azt is elmondta:

¹⁸ Ha már ott voltak, be is vásároltak, a hangsúly azonban a szórakozáson volt.

egyesek üzletet csináltak belőle. Rendszeresen ingáztak Magyarország és Románia között. De mi [mármost az ő családja] nem. Félévente vagy évente mentem át, nem jártam én folyton oda. Akkor mentünk, ha kellett valami (F. N. – nő, 29 éves).

A háztartást kiszolgáló utazókereskedelem egyik sajátossága, hogy leginkább az asszonyok végezték. Ennek egyik magyarázata, hogy, mint már említettem, a falu asszonyai a Sintanai Állami Gazdaságban dolgoztak, így idejükkel a férfiaknál jóval rugalmasabban bánhattak. Márpedig az utazókereskedelem nagy szabadságot igényelt, hiszen az áru és az utazási alkalmatlanság (autó vagy vonat) nem mindig állt rendelkezésre, de a határőrváltással is számolni kellett. A nők nagyarányú részvételének másik oka, hogy a háztartási munkamegosztásban betöltött szerepüknél fogva inkább hajlottak az efféle tevékenységre, lévén, hogy a hagyomány íratlan szabályainak megfelelően a háztartás vezetése az ő feladatuk volt. Ebből a szempontból nem elhanyagolandó tény, hogy a kishatárforgalmi kereskedelemben részt vevő nők többsége 35 év feletti volt. Az egyik fiatalasszony, aki a nyolcvanas években az anyjával járt külföldre, bár még nem volt húszéves, elmondta:

inkább az idősebb asszonyok mentek át, nem a fiatalok, leginkább a negyven felettiek. Fiatalon az embernek még furcsa érzés volt kimenni a piacra árulni. Az idősebbek már bátrabbak voltak, meg mertek szólalni, és hát tapasztalatuk is több volt (L. N. – nő, 29).

Az út előtt a készülődést általában egy héttel korábban el kellett kezdeni, megvenni a dolgokat az állami üzletekben, vagy kilopni őket a gyárból. Az utazni készülőket végigjárták a rokonaikat, szomszédait és barátait, nem készülnek-e ők is Magyarországra, vagy nincs-e esetleg szükségük valamire. Az emberek gyakran egymást kérték meg, hogy hozzanak valamit. Mások – leginkább a rokonok, de nagy ritkán a szomszédok is – előre leadták rendelésüket, de csak átvételkor fizettek.¹⁹

A kereskedők általában kisebb, két-öt fős csoportokban utaztak, oda és vissza egyaránt. A piacra érve szétváltak, és külön-külön árulták portékájukat. Ezután mindenki bevásárolt magának az áruházban, majd a pályaudvaron vagy az autónál találkoztak újra.²⁰

Mit árultak az utazó kereskedők Magyarországon? A válasz egyszerű: olyan termékeket, amelyek itt sokkal drágábbak voltak. A vásárlók az átlagos jövedelmű magyar háztartásokból kerültek ki. A falu egyik lakója elmondta: „olyan dolgok mentek jól Magyarországon, amik nálunk olcsóbbak voltak. A gazdagok az üzletbe jártak vásárolni, nem a piacra” (F. G. – nő, 56). Az egyik fiatalasszonynak azért ment jól az üzlet, mert, mint mondta, elfogadható áron kínálta portékáját. Amikor rákérdeztem, hogy hiánycikkek számítottak-e azok a dolgok, amiket árult, így válaszolt: „A románok nagyon-nagyon olcsó, új termékeket kínáltak, ami tetszett a magyaroknak” (L. N. – nő, 30). Többféle cikket kínáltak: poharakat, köcsögöket, tányért, gyári porcelánt, kézimunkát, alsóneműt, zsebkendőt, pizsamát, ágyneműt, bútort, virágokat, diót meg mogyorót...

Ezekhez a dolgokhoz kétféle módon lehetett hozzájutni Romániában, bár mindkét esetben közös volt, hogy az állami termelésre támaszkodott. Az egyik beszerzési lehetőséget az állami elosztóhálózat kínálta, akár ismeretség révén, akár anélkül. A másik le-

19 Az áruk egyéni terjesztésében az is közrejátszott, hogy a piacon tilos volt külföldi termékeket árulni. Bár a jogszabályokat nem mindig tartották be, a rendőrség elvileg elkobozhatta a tiltott árucikkeket.

20 Konstantinov olyan utazó kereskedőkről is beszél, akik busszal utaznak (Konstantinov 1996) – ez a sintanaiak körében nem fordult elő. Ha nem szálltak vonatra, saját autójukat használták.

hetőséget az állami vagyon eltulajdonítása jelentette. Kornainak az eladók piacról szóló leírása mindkét esetben helytálló: „Itt a vevők versenye folyik az eladó jóindulatáért, pontosabban eladási hajlandóságáért. [...] a vevő próbál hízelegni az eladónak, hogy megnyerje jóindulatát” (Kornai 1993: 274).

Azoknak a romániai hiánycikkeknek a beszerzésére, amelyeket kis mennyiségben vagy kizárólag exportra termeltek az országban, az utazó kereskedőknek sajátos kapcsolataik és hálózataik voltak magával a termelővel, az állammal. Legtöbbször rokoni vagy kölcsönösségi alapon a gyárakkal vagy az elosztásért felelős szervekkel (mondjuk a falu boltjaival) találtak kapcsolatot. A kiválasztottakat a boltokban dolgozó állami alkalmazottak értesítették, ha ritka árucikk érkezett. Másnapra az utazó kereskedő már az egész szállítmányt felvásárolta. Vegyük például az alábbi esetet: a helyi üzlet Románia egyik városának, jelen esetben Piatra Neamțnak a ruhágyárával állt kapcsolatban, a termékek nagy részét azonban a gyulai piacok valamelyikén árulták.

Az árucikkeket úgy is be lehetett szerezni, hogy az ember úgymond ellopta az államtól – elvitte a gyárból vagy az állami gazdaságból. Az egyik hívatásos utazó kereskedő asszony azokat a törülközőket és fehéreneműket árulta Magyarországon, amiket a férje a gyárból „kihozott”. A férj elmesélte, hogy a falubeliek egymással versengve keresték a gyárban dolgozók kegyeit, köztük az övét is, hogy így biztosítsák maguknak az utánpótlást. A gyakorlatnak kedvezett a hiánygazdaság mellett az állam elnéző viselkedése az effajta cselekedetekkel szemben. Az alábbi történetet a helyi állami gazdaság egyik korábbi vezetőjétől hallottam. A Sintanai Állami Gazdaságnak óriási üveg-házias virágkertésze volt, melyből az ott dolgozók virágot loptak, s azt vitték eladni Magyarországra. Bár a gazdaság első vezetője tisztában volt a gyakorlattal, bátorítani nem bátorította, de nem is tiltotta azt.

Az így szerzett és kicsempészett javakat a határhoz közeli magyar falvakban és városokban árulták.²¹ A faluban legtöbbször Gyula, Lökösháza, Békéscsaba, Kétegyháza és Méhkerék nevét említették. Volt, aki arról számolt be, hogy mindig átjöttek, ha szükségük volt valamire. Egy másik asszony azt mondta:

mondtam a férjemnek meg a gyerekeknek, hogy közeleg a karácsony, szükség lenne egy kis kávéra, narancslére, meg... hát tudja, hogy van ez. Felöltöttünk, és a következő vasárnap be az autóba, irány a gyulai piac, ahol ezeket a dolgokat beszereztük (S. V. – nő, 48).

Voltak olyanok, akik csak különleges alkalmakkor – karácsony, húsvét vagy egy születésnap előtt – keresték fel a piacot.

Az utazó kereskedők magyarországi élményei

Az utazó kereskedők számára Magyarország nagy élményt jelentett, honfitársaik pedig lelkes kíváncsisággal hallgatták a beszámolóikat. Hogy kit mi fogott meg, leginkább azon múltott, az illető mennyire volt tisztában a magyarországi helyzettel. Legtöbben az üzletek választékának viszonylagos bősége alapján feltételezett magas életszínvonalat csodálták. A fodrász, akit arról kérdeztem, mit jelentett számára Magyarország, így válaszolt:

21 Előfordult, hogy egyesek, leginkább az autóval érkezők, Szegedig, Miskolcig, sőt Budapestig is elmentek.

Amikor megláttam azt a jólétet, ami ott volt, olyan közelinek tűnt, még Magyarországon is – nincs az messze a határtól... Magyarországon egyszerűen minden volt, nekünk meg nem volt mit felvenni, nem volt vajunk, alig volt ennivaló... mindent odaátról hoztunk. [...] A legtöbben felsőhajtottak, hogy adj' isten, bárcsak Romániában is így tele lennének a boltok! (A. M. – nő, 30).

Egy másik interjúalanyom elmondta, hogy nem tudott betelni a tömött polcok látványával; sem neki, sem másoknak nem volt fogalmuk róla, milyen az, amikor az ember csak úgy szabadon hozzáférhet a dolgokhoz. Az egyik asszony, aki a nyolcvanas években még nem volt húszéves, a következőt mondta:

Nagyon jó volt Magyarországra menni, mindig nagyon élveztem. Mindig nyaggattam anyámat, mikor megyünk már vásárolni, vagy egyszerűen csak nézelődni. A boltok szép tiszták voltak, és minden szépen műanyagba volt csomagolva. Romániában még ma is megfogdosák a szalámit meg a felvágottat (L. N. – nő, 30).

Az egyik beszélgetőpartnerem odáig ment, hogy kijelentette, szerinte az 1989-es rendszerváltásnak a fogyasztási cikkek hiánya és a nem megfelelő élelmiszer-ellátás volt az oka:

Kérdező: Miben különbözött Magyarország Romániától?

V. C.: Jól tudtam, hogy Ceausescu keményvonalas kommunista, és ha csak megnyikkan az ember, máris elvihetik... mindig félni kellett. Persze, hogy eszébe jutott az embernek, hogy nem is olyan messze [Magyarországon] mennyivel könnyebb az élet, itt pedig meg vagyunk láncolva. Nem lehetett tovább feszíteni a húrt... ezért tört ki a forradalom [1989-ben]. Nem tudom, mi lett volna, ha nem jön ez a forradalom. (V. C. – nő, 32.)

Az imént már bemutatott alkalmazotti család (Z.-ék) tagjai mélyebb összefüggéseket véltek felfedezni a különbségek mögött, talán azért, mert a barátaik Gyulán laktak, és jártak egymás otthonában is. Magyarország kedvező helyzetét azzal magyarázták, hogy „a magyarok műveltebbek, kulturáltabbak, a reformokat is előbb meghozták”. Különösen mély benyomást tett rájuk a házak és az utak jó állapota. Megjegyezték, talán, hogy a falusi életet szépségek: „falun is ugyanolyan jólét meg ugyanazok az árak vannak, mint a városban”. A család nagyra tartotta a magyarországi otthonokat, mert „nincsenek úgy telezsúfolva porcelánnal. Ízléses kerámiáik meg népművészeti tárgyaik vannak” (Z. család).

A piacon kívül az utazó kereskedőknek kevés alkalmuk nyílt a magyarokkal való érintkezésre. Többen is mondták, hogy a magyarok megtanultak románul néhány kifejezést – hogyan kell köszönni, hogyan kell megkérdezni, mennyibe kerül valami. A falubeliek viszont a számokat tanulták meg. Jó emlékeket őriznek a magyarokról. Az egyik asszony elmondta, nagy örömet jelentett számára, amikor a parkban sétálva visszadobta egy kisfiúnak a labdáját, az anyuka pedig megköszönte. Egy fiatalasszony felidézte, miként vásárolt neki a piacon egy szimpatikus fiatalember virágot a szomszédos virágárustól. A magyarokat mindenki kulturáltabbnak látta. Néhányan viszont bevalóították, hogy saját helyzetüket megalázonak érezték. Az utazó kereskedők egy részénél ennek csupán személyes alapja volt, mivel kevésbé becsült és bizonytalan helyzetben találták magukat,²² másoknál azonban nemzeti elégedetlenséget is lehetett érezni.

²² Úgy gondolom, hogy nem csak azok érezték így, akik elmondták nekem, de a többiek szégyelltek volna erről beszélni. Mivel az interjú előtt sokan érdeklődtek róla, mit csinálók, mások eleve tudták, hogy Budapesten tanulok, az is lehet, hogy nem szívesen beszéltek Magyarországgal kapcsolatos negatív élményeikről.

Kérdező: Milyenek voltak magával a magyarok?

C. B.: Hogy is mondjam... olyan érzésem volt, mintha könyörületet várnék. Nem volt valami jó érzés, olyan volt, mintha lenéznének, és azt mondanák, na, ezek románok, ezek primitívek. A piacon megint az az érzése volt az embernek, mintha könyörögnöm kéne, hogy vegyék meg a dolgokat... kellemetlen volt, de hát nem volt más választásunk²³ (C. B. – nő, 31).

A háztartást kiszolgáló utazó kereskedőnek nemigen nyílt alkalma turistáskodni. A turizmus Magyarországon viszonylag behatárolt volt, az emberek pedig csak rövid időt tölthettek az országban. De miután az árut eladták, vagy akár árulás közben is, lehajtottak egy „jó” sört vagy Coca-Colát. Akivel csak beszéltem erről, mind nagyon szeretete a kolbászt, s ha csak teheték, ettek belőle.

Miután az árut kora délutánra eladták, bementek egy közeli közértbe vagy ABC-áruházba vásárolni. Leginkább élelmiszert, kávé és kakaót vettek, de néha ruhát és cipőt is. A Romániában ekkor teljességgel hiánycikknek számító sütőolaj és vaj ugyancsak keresett volt. Inkább feldolgozott élelmiszert vittek haza: „falun élünk, nincs szükségünk sok mindenre, meg aztán mindenkinek ott az ennivaló”²⁴ (F. G. – nő, 56). Érdeklődéseimre, hogy mit hoztak Magyarországról, gyakran csak általánosságban utaltak a termékek hasznára, megemlítve, hogy „ezekre mindenkinek szüksége volt, de itt nem lehetett kapni őket”²⁵.

A szintanai németek és a fogyasztói javak: „csomagok” és elektronikai cikkek

A fogyasztási cikkek másik beszerzési forrását a helyi német lakosság jelentette: hozzájuk futottak be Németországból a híres „csomagok”. A Németországba kivándorolt egykori szintanai németek igyekeztek hátramaradó családtagjaikon és barátaikon segíteni. Erre két fő lehetőség kínálkozott. Vagy fogyasztási cikket tartalmazó csomagot,²⁶ illetve kemény valutát küldtek, vagy látogatóba jöttek, és személyesen hozták el azokat. A németek a hiánnyal szembeni védekezés kulcsfiguráivá váltak, „megérte” velük barátkozni. Többen is felvetették, hogy a faluban maradt németeknek azért megy olyan jól, mert mindenfélét kaptak Németországból, és érthető módon a többiek nagyon is földhözragadt okból igyekeztek jó kapcsolatot fenntartani velük.

A szintanai németek persze maguk is felhasználták az ajándékok egy kisebb részét, a nagyobbik részt viszont továbbadták a német közösségen belül vagy a falubeli románoknak. A németeknek havonta egy csomagot engedélyeztek, ami kellőképpen felvér-

²³ Az árusokat eleve kevés tisztelettel, sőt néha megvetéssel illetik. A külföldiekre pedig gyakran úgy tekintenek, mintha nemzetük egészét képviselnék.

²⁴ Ennivalón a feldolgozatlan élelmiszert értette; nyersanyag – disznóhús, búza, zöldség – volt a háztáji-ból vagy az állami gazdaságból.

²⁵ Interjúalanyaim egyike mesélte el, mennyire zavarba jött, amikor a Magyarországról hozott kenyér láttán a vámos sajnálkozva így szólt hozzá: „Hát maguknak még kenyérük sincs?!” A nyolcvanas években nem volt ritka, hogy a parasztok a városból vitték a kenyeret.

²⁶ A külföldön élő családtagok vagy barátok nem csak a németek számára voltak értékes forrásai a fogyasztási cikkeknek (miközben persze a politikai vagy szakmai ranglétrán való előrejutást hátrányosan befolyásolták). Hasonló támogatásból Románia más területein is részesültek egyesek (Wessely Anna közlése).

tezte őket a hiány ellen. A címzettekhez a csomagok felbontva érkeztek: tartalmukat átnézték és ellenőrizték. A csomagon belül található kisebb csomagokat – kávé, ilyesmit – szintén felbontották. Annak ellenére, hogy a feladók a csomagban elhelyezett listán gondosan felsorolták annak tartalmát, valami mindig hiányzott. A csomagok tartalma általában cigaretta, kávé, kozmetikai cikk, ruha vagy cipő volt. Ezeket aztán vagy személyes kapcsolatok révén, vagy a szintanai piacon eladták.

A németek kisebb ajándékokkal lepték meg román barátaikat – egy csomag földimogyoróval, kávéval, borotvapengével, vagy a németországi vállalatok által osztogatott ingyenes reklámtárgyakkal, tollal, naptárral, öngyújtóval. Az is előfordult, hogy románok kaptak nagyobb értékű csomagot, mert az ő házukban lakott a kivándorló német család (mivel a németeket, akik a román állampolgárságról lemondtak, arra kötelezték, hogy eladják a házukat), vagy mert így kívánták biztosítani, hogy hátramaradó rokonaikat támogatassák.

A németek kétféleképpen segíthették hozzá a románokat elektronikus termékekhez (színes tévéhez, hűtőszekrényhez, mikrohullámú sütőhöz, videóhoz stb.). Az egyik mód igen egyszerű volt: a német ismerős fogta, és áthozta Németországból a kért terméket. A másik megoldás egy fokkal bonyolultabb. Az egykori szintanai német hazatért, hogy meglátogassa a családját, és lejre volt szüksége. Mivel a német márka és a román lej közötti hivatalos árfolyamot mesterségesen lenyomva tartották, a feketepiacot pedig a németek annak kockázatossága miatt el kívánták kerülni, ezért legtöbbször a falubelieknél váltották be pénzüket. Nekik azért volt szükségük a márkára, mert az Arad nagy szállodáiban található „dollárboltokban”²⁷ kemény valutáért lehetett elektronikai cikkeket vásárolni. A falubeliek a németekkel együtt mentek el a boltba, megvásárolták a kívánt terméket, hogy később aztán jó árfolyamon elcseréljék.

Egy-egy német család kivándorlása, ha ritkán fordult is elő, mindig kedvező alkalmat jelentett a németektől való vásárlásra. Mivel csak néhány személyes tárgyat vihetek magukkal Romániából, tulajdonuk nagy részét el kellett adniuk. Mihelyt a kilépő-vízumot kézhez kapták, máris indulni akartak, és a nyugati tárgyakat is nagyon olcsón eladták. A németek az elektronikai cikkek kereskedelmén túl a legfrissebb nyugati információkat is terjesztették. A Németországból hozott hirdetési újságok, divatlapok (amelyek a szintanai szabóknak is modellekkel szolgáltak), és női lapok (ezekből a fodrászok profitáltak), illetve a behozott termékek maguk is vágyképző hatást gyakoroltak. Ezenkívül a közvetlen kommunikáció és tapasztalás is információkkal szolgált a Románián kívüli világról. Amikor az egyik fiatalasszonynál rákérdeztem, hogyan értesült ezeknek a Románián kívül gyártott gépeknek a létezéséről, így fakadt ki: „A német barátaimtól tudtam róluk, máshogy nem tudtunk másokkal, Európával kommunikálni” (F. N. – nő, 31).

27 A dollárboltokat hivatalos nevükön SHOP-nak nevezték. Lévén, hogy külföldi turisták számára hozták őket létre, főleg nyugati termékeket és emléktárgyakat – népművészeti tárgyakat, bort, szeszes italokat – árultak bennük. Mivel a román állampolgároknak tilos volt valutát tartaniuk, ezekben a boltokban nem igen vásárolhattak. A kemény valutát egyébként le kellett volna adni a bankban, ahol – hűen az államszocializmus sajátos logikájához – negatív (–7%-os) kamatot állapítottak meg utána.

A hiány szocialista kultúrája: a szűkösen rendelkezésre álló javak és a fogyasztási szokások

Írásom befejező részében azt vizsgálom, hogyan használták fel az emberek a megszerzett fogyasztási cikkeket. A hiány szocialista kultúráján keresztül bemutatom (Miller 1995: 16), miként hozta létre a hiány a fogyasztói javakkal való háztartáson belüli gazdálkodás gyakorlatát. Colin Campbell definíciója szerint a fogyasztás nem más, mint „adott termékek vagy szolgáltatások kiválasztása, megvásárlása, használata, karbantartása, javítása és kidobása” (Campbell 1995: 102). A falu lakosait ezen elemzési kategóriák alapján kérdeztem.

A szocializmus időszakában a legalapvetőbb dolgok megszerzése is sokkal bonyolultabb volt, mint a nyugati fogyasztói társadalmakban, vagy akár napjainkban. Kornai rámutat, hogy a hiánygazdaságban a vásárlás nem egyszeri cselekedet, hanem elhúzódó folyamat. Az egyénnek, aki vásárlásra adja a fejét, a következő lehetőségekre kell felkészülnie: az áru az első eladóhelyen azonnal kapható; az áru kapható az első eladóhelyen, de sorba kell állni érte; ha az áru nem kapható: kényszerhelyettesítés, keresés, halasztás, a vételi szándék feladása (Kornai 1993: 256).

A falubeliek számára a vásárlás hosszas előkészületekkel, utazással és a beszerzéssel kapcsolatos állandó bizonytalansággal járt. Nem csak a termékekért kellett Magyarországra utazni, néha a szolgáltatásokért is. Az egyik asszonytól hallottam, hogy a szintanai fogorvos javasolta neki, Békéscsabán vegye meg azt a gyógyszert, amit Romániában éppen nem lehetett kapni. A vásárlási folyamat telve volt bizonytalansággal. Eltérően a külföldre utazó kelet-európai turistáktól, a Magyarországra készülő szintanai utazó kereskedők bőven rendelkeztek információval; ismerték az utakat, a településeket, az árakat és így tovább. A bizonytalansági tényezőt számukra az jelentette, mennyit tudnak a magukkal hozott áruból eladni – ezen múltott ugyanis a későbbi bevásárlás sikere. Többször előfordult, hogy aznap éppen rossz volt a kereslet. Ilyenkor gyakran egy helybéli magyar ismerősnél hagyták a megmaradt árut, aki a következő utazásig vigyázott rá. A bizonytalanság a minőséget is sújtotta. Előfordult, hogy már lejárt, vagy rövidesen lejáró szavatossági idejű terméket vásároltak. Gyakran azt sem lehetett ellenőrizni, mi van a csomag belsejében, nemhogy milyen a minősége.²⁸ A hetvenes évek vége felé és a nyolcvanas évek elején még jártak Aradra a jugoszláv utazó kereskedők, és velük fordult elő, hogy a csomagolt kávé és az instant leves zacskójába babot vagy sót tettek.²⁹ Ezt nem lehetett vásárláskor ellenőrizni, mert a rendőrök bármelyik pillanatban feltűnhettek.

A behozatalra kiszabott mennyiségi korlátozások ugyancsak befolyásolták a vásárlási szokásokat. Csak néhány példa: volt, aki egy második, általában rejtett benzintartályt helyezett el az autójában, hogy több benzint vihessen át Magyarországról. Egy idősebb, parasztos kinézetű asszony az öregedés előnyeit ecsetelte nekem. Ő a ruhája alá rejtette a Magyarországon vásárolt dolgokat, mert, mint mondta, a vámósok nem-

28 A magyarországi boltokban számtalan dologról sokszor nem is tudták, micsoda.

29 Egyik barátom, aki a nyolcvanas években diák volt, mesélt egy hasonló történetet. Úgy vágta át a veit, hogy kiürült márkás (Fa, Rexona) dezodoros palackokat gyűjtött az ismerőseitől, és olcsó román dezodorral töltötte fel őket, amit ráadásul még olcsóbb bolhairtó spray-vel kevert. Azt állította, hogy senki nem jött rá, még a kozmetikusok sem, hogy a dezodor nem igazi, annyira bedőlték a márkanevnek.

igen törődtek az alakjával, így a turpisság is rejtve maradt. Egy másik hasonló módszer az volt, hogy több réteg alsóneműt vagy trikót vettek magukra az emberek. Az egyik asszony mesélte, hogy amikor ruhát vett magának, a régít egyszerűen a szemébe dobta. Ezek a példák újfent rámutatnak, milyen nagy a különbség a prosperáló gazdaságok és a hiánygazdaság fogyasztói között. Kornai szemléletesen írja le a vásárlás folyamatát, a javak tényleges fogyasztásáról és másodlagos felhasználásáról azonban nem tesz említést. A következő részben erről lesz szó.

A szűkösen rendelkezésre álló fogyasztói javak használata: az ünnepi alkalmak és a beosztás

Az általam készített interjúk a fogyasztói javak felhasználásának két érdekes részletére világítanak rá. Először is kiderült, hogy a Magyarországról vagy a németektől beszerzett hiánycikketeket leginkább különleges alkalmakkor – karácsony és húsvét ünnepeken, vagy szilveszter, születésnapok, családi látogatások alkalmával – fogyasztották. A következő interjúrészlet jól bemutatja ezt a gyakorlatot:

K.: Azelőtt is ivott már kávét?

F. N.: Igen, cikóriát, amit Romániában lehetett kapni.

K.: Melyikből ittak többet? Cikóriát vagy Jacobs kávét?

F. N.: Jaj, Istenem, Jacobsot csak olyankor ivott az ember, ha csomagot kapott. Ünnepi alkalmakra tartogattuk, meg ha vendégek jöttek. (F. N. – nő, 29.)

A faluban a nyugati termékek és a hiánycikkek beosztása is általános volt, amit jól illusztrálnak a következő esetek:

K.: Amikor sokat hozott át valamiből, azonnal elfogyasztották, vagy megtervezték, hogyan fogják elfogyasztani?

F. N.: Az ember nem fogyasztotta el rögtön a dolgokat. Ha mondjuk hoztam tíz csokoládét, mert itt, ugye, egy se volt, nem ettük meg azonnal az összeset, hanem elraktuk egy biztos helyre, és amikor édességre szottyant kedvünk, vettünk belőle egy keveset. Nem volt olyan sok, mint most. Most a boltok tele vannak csokoládéval (F. N. – nő, 29).

Egy másik asszony elmondta, hogyan osztották be a nagyszülei az édességet, ami abban az időben nagy ritkaságnak számított. A nagymama fiókja ugyan tele volt édességgel, amit alapvető élelmiszerekért, konyakért és porcelánért cserélt a németekkel, ennek ellenére interjúalanyom kisgyerekként naponta csak egy szem édességet kapott. A nagymama azért tartotta vissza az édességet, hogy a németek látogatásai közötti időben (karácsony és húsvét között) mindig legyen mit adnia az unokájának. A nagyapja ugyanezt csinálta. Kapcsolatai révén néha, de korántsem rendszeresen szert tett több rekesz Pepsi-Colára. Naponta csak egy üveggel adott az unokájának, hogy az ital minél tovább kitartson (A. G. – nő, 30).

Számtalan hasonló esettel találkoztam. A beosztás és tervezés ellentéte a habzsolás. A kislány, akiről az imént már szó volt, külföldön élő nagynénjétől egyszer kapott egy csomag rágógumit, és örömeiben az egészet egyszerre megette. Mohóságát így magyarázta: „Mindig csak keveset kaptam, soha nem annyit, amennyit szerettem volna. Azt hiszem, azért ettem meg egyszerre az egészet, mert megszoktam, hogy mindig csak keveset kapok” (A. G. – nő, 30).

A szűkösen rendelkezésre álló fogyasztói javak kreatív újrafeldolgozása és kijavítása

A jó minőségen kívül a nyugati élelmiszerek azért is vonzóak számítottak, mert szép csomagolásuk volt. Miután a benne levő dolgot megették, a csomagolás új funkciót nyert, például dísz tárgy lett belőle a lakásban vagy a konyhában, de az is előfordult, hogy érzelmi értéke miatt tartották meg.

K.: Úgy hallottam, voltak olyanok, akik megtartották a dobozt vagy a csomagolópapírt, miután kiették belőle az édességet, vagy ami benne volt.

F. N.: Igen, mi is csináltunk ilyet. Emlékszem, Magyarországon az „Afrikai” (Afrikana) volt a legjobb csoki, nem tudom, én még ma is ezt szeretem a legjobban. A papírját megtartottuk.

K.: És mit csináltak vele?

F. N.: Hogy mit csináltunk vele? Hát semmit, csak eltettük.

K.: Használták valamire?

F. N.: Voltak, akik gyűjtötték. Mi nem (F. N. – nő, 29 éves).

Az alábbi érdekes történetet egy férfi mesélte, aki kislányként egy nagyrészt németek lakta utcában élt.

K.: Megtartották az üres csomagolást, használták valamire?

M. N.: Emlékszem például egy rizses vagy ilyesmi dobozra. Meg általában az üres dobozokra és konzervekre. Jól néztek ki, nem úgy, mint a mieink. Ők [a németek] már hozzá voltak szokva. De mi akár üresen is felhasználtuk őket a konyhában mindenféle.

K.: Elkérték őket?

M. N.: Nem. Ők kidobták őket, nem a szemetesbe, hanem a hátsó udvarba, ahová a háztartások a hulladékot szokták kidobni. Mi meg gyerekek voltunk, hát átugrottunk a kerítésen, és elhoztuk a dobozokat (M. N. – férfi, 31).

Az üres üdítőszüvegeket gyakran használták dísz tárgyként. Nemcsak a konyhában rakták ki őket, ahogy az iménti idézetben a férfi elmondta, hanem a nappaliban is, ha nem volt porcelánjuk.

Az üres sörös- és coca-colás dobozokat két további módon is felhasználták. Egyesek kávét ittak belőlük (G. B.), mások ceruzát tartottak bennük az íróasztalon.

Az egyik fiatalasszony a következőt mesélte: „Mindent megtartottam és eltettem, ami külföldi volt, az üres sörösdobozokat, a csokoládé ezüstpapírját...” (A. G. – nő, 30). A színes csokoládépapírból kivágta a mintát a füzeteire, és a hűtő ajtajára ragasztotta. Amikor rákérdeztem, miért rakta ki őket, azt válaszolta: „abban az időben a füzetek nem voltak olyan szép színesek, mint manapság, csúnya színük volt, én meg azt akartam, hogy szebbek legyenek” (A. G. – nő, 30).

A csokoládét borító ezüstpapír is különleges értékkel bírt. Ugyanez az asszony elmondta, amikor a gyűjtési láz alábbhagyott, odaadta a gyűjteményt az anyjának, aki a paprikát csomagolta bele a sütéshez, a boltokban ugyanis nem lehetett alufóliát kapni.

Nemcsak az üres dobozok és más visszamaradó tartozékok kerültek – a szemetes helyett – újrafelhasználásra. Gyakran maguk a tárgyak helyettesítették a hiánycikket. Így például a hagyományostól eltérő légfrissítők helyett, amelyeket nem lehetett kapni, márkás szappant – Fát vagy Rexonát – tettek a frissen mosott ruhák közé, amik átvették a szappan erős illatát.

A tollak esete kitűnően példázta az újrafelhasználás és javítás jelentőségét. Az egyik férfi beszélt a tollgyűjteményéről. Soha egyetlen tollat nem dobott ki, akár ajándékba

kapta, akár ő vette őket. A gyűjteményt egy külön fiókban tartotta, egyik felét csak alkatrésznek szánta, a mutatósabbakat ezekből javította. Egy toll értékét alapvetően az határozta meg, hogy fel lehet-e használni a darabjait alkatrésznek. A lánya mesélte, hogy az apja még ma is azt vallja: „ha újra fel lehet használni, akkor jó; de ha eldobható, és nem lehet szétszedni, akkor hiába ír jól, nem olyan jó” (A. G. – nő, 30).

Hasonló annak a fiatalembernek az esete, aki a Magyarországról hozott csokoládé ezüstpapírját megtartotta, de nem gyűjtési célból; az egyik rokona a temesvári édességyárban (Kandia) dolgozott, és karácsonykor több kiló becsomagolatlan szaloncukrot kapott (az ezüstpapír ritkaságnak számított). A fiatalember az év folyamán összegyűjtött ezüstpapírba csomagolta a szaloncukrot, és így akasztotta a karácsonyfára.

A vonzó kiállítású nyugati³⁰ termékek, és minden, ami hasonlított rájuk, sajátos érzelmi értékkel bírtak az itteniek szemében. Az egyik háztartásban dolgozó asszony elmondta, a németek mindenféle reklámtárgyat hoztak magukkal, öngyújtótól kezdve a tollon keresztül a falinaptárig. Az egyik német bank (a Volksbank) naptárjára, amely német és más városokat ábrázolt, konkrétan is emlékezett, mert éveken át ott volt kinn a falon. A gyűjtés a nyugati tárgyak használatához fűződő örömet hosszabbította meg. Az a tény, hogy a Nyugatot reprezentáló tárgyakat megőrizték és kirakták a lakásban, felülírta eredeti történetüket. A gyűjtők mit sem tudtak a tárgyak előállításának körülményeiről, a nyugati tömegkultúrában elfoglalt sajátos helyükről, és így tovább –, számukra csak a tárgyak elemi helyi értéke (Stewart 1993: 153)³¹ létezett. Nem számított, hogy nagy részüket nyugaton szemétként hajították volna, vagy esetleg ténylegesen a szemétként szedték ki őket. A tárgyaknak inherens szimbolikus és földrajzi értéke volt a szemükben.³²

A hiány kulturális megnyilvánulásai (az, ahogy az emberek a hiány közepette a dolgokat használják) talán még a hiányzó fogyasztói javak megszerzésének stratégiáinál is érdekesebbek. Kornai könyvében nem beszél a hiánycikkek személyes és háztartási felhasználásának sajátos módjairól.³³ A felhalmozást ugyan említi, de nem szól a szűkösen rendelkezésre álló javak szimbolikus használatáról: az ünnepi alkalmakról, az érzelmi kötődésről, a gyűjtésről, az újrafelhasználásról és így tovább.

Ha elfogadjuk a Campbell-féle definíciót, amelynek értelmében a fogyasztás nem más, mint „adott termékek vagy szolgáltatások kiválasztása, megvásárlása, használata, karbantartása, javítása és kidobása” (Campbell 1995: 102), a hiány szocialista kultúrá-

jában a következő lényegi elemeket fedezhetjük fel: a vásárlás és az elérhető minőség bizonytalan volta; a szűkösen rendelkezésre álló élelmiszerek beosztása és szelektív felhasználása (például ünnepek alkalmával); a már megszerzett termékek rendszeres javítása (mint a tollak esetében). A nyugati tárgyak a nekik tulajdonított érzelmi értéküknél fogva gyakran váltak státuszszimbólummá. Előfordult, hogy eredeti funkciójuktól eltérően használták fel őket (az üres sörösdobozokból kávésbögrék lettek), vagy esztétikai értéket tulajdonítottak nekik, és jól látható helyre (a konyhai ablakpárkányra vagy a nappaliban álló kredencre) tették ki őket.

Benda Klára fordítása

Hivatkozott irodalom

- Campbell, Colin (1995): *The Sociology of Consumption*. In *Acknowledging Consumption: A Review of New Studies*. Daniel Miller (szerk.). London–New York: Routledge.
- Kligman, Gail (1988): *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics and Popular Culture in Transylvania*. Berkeley: California University Press.
- Konstantinov, Yulian (1996): *Patterns of Reinterpretation: Trader-Tourism in the Balkans (Bulgaria) as a Picaresque Metaphorical Enactment of Post-totalitarianism*. In *American Ethnologist*, 23/4.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Kiadói Rt.
- Miller, Daniel (1995): *Consumption as the Vanguard of History: A Polemic by Way of Introduction*. In *Acknowledging Consumption: A Review of New Studies*. Daniel Miller (szerk.). London–New York: Routledge.
- Shafir, Michael (1985): *Romania: Politics, Economics and Society: Political Stagnation and Simulated Change*. London.
- Stewart, Susan (1993): *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Durham: Duke University Press.
- Verdery, Katherine (1985): *The Unmaking of an Ethnic Identity: Transylvania's Germans*. In *American Ethnologist*, 12.
- Verdery, Katherine (1991): *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press.
- Whetten, Lawrence L. (1989): *Interaction of Political and Economic Reforms within the East Block*. New York: Crane Russak.

30 Érdekes adalék, hogy 1989 előtt a fogyasztási cikkek tekintetében a „Nyugat” sokkal tágabb fogalom volt, mint ma. Abban az időben például a török fogyasztási cikket is nyugatinak tekintették. 1989 után kiszélesedett az utazókereskedelem Törökországgal, és a román politika is szívesen tüntette fel az ázsiai Kelethez képest nyugatinak az országot. A török termékeket mostanában inkább „balkáninak”, „arabnak” tekintik.

31 Stewart szerint a gyűjtemények elszakadnak „a származási helyükhöz fűződő történetüktől és helyiértéküktől” (Stewart 1993).

32 Nem számított ritka dolognak, hogy a konyhában kirakták a „mutató” üres zacskókat. A konyha a dinamikus előretörő modernista technológia hivalkodásának is bevett terepe; itt található a mikrohullámú sütő, a kávéfőző, a mixer és más elektromos háztartási eszközök. Mivel a falu lakói ilyesmivel nem rendelkeztek, konyhájukban a nyugati haladás és modernség jelképeit helyezték el.

33 Az általa készített ábrában nem szerepel például az a lehetőség, hogy a leendő vásárló más városba vagy országba utazik a keresett hiánycikkek megszerzése érdekében. Igaz, hogy csak összefoglalóan, egyetlen ábrával írja le azokat a kényszerválasztásokat, amelyekkel a vásárló a vásárlási folyamat során szembe-sül (Kornai 1993: 256).